

О.Ю.ГАЙДАЙ*

РАДЯНСЬКЕ МИНУЛЕ В ОЦІНКАХ СТУДЕНТІВ-ІСТОРИКІВ

Аналізується проблема ставлення до радянського минулого за результатами опитувань, проведених восени 2013 р. у вишах Центральної України – регіоні, який традиційно відіграє важливу роль у переломні моменти новітньої історії (парламентські, президентські вибори, Революція гідності). Ставлення до радянського минулого – надзвичайно важливий елемент формування національної ідентичності, котрий позначається на політичній орієнтації, соціальній мобільності та геополітичному виборі населення. Питання про те, як радянське минуле представлене в «колективній пам'яті» та поглядах поколінь, для яких це минуле – частина певних соціально-культурних конструктів, а не складова власного життєвого досвіду, важливе для розуміння політики пам'яті в незалежній Україні.

Ключові слова: радянський період, опитування, історична політика.

Історична пам'ять в Україні залишається розділеною, особливо щодо інтерпретації подій та осіб ХХ ст. Радянський період належить до недавнього минулого і є частиною комунікативної пам'яті спільноти: тобто пам'ять про радянський час формується і підтримується у процесі повсякденного спілкування, вона позбавлена організації, а тому може включати різні інтерпретації одних і тих же подій, на противагу до культурної пам'яті, яка є більш систематизованою. Обидва терміни свого часу ввів німецький історик релігії і культури Я.Ассман на означення того, як спільнота пам'ятає своє недавнє минуле. За його визначенням, комунікативна пам'ять, будучи значною мірою усною традицією, не передається далі трьох поколінь. Своєю чергою, культурна пам'ять, яка є «записаною» пам'яттю, а, отже, характеризується високим рівнем формалізації та інституалізації, передається століттями¹. Відповідно, культурна пам'ять, як форма трансляції й актуалізації культурних смислів і знань, є основою самоідентифікації спільноти.

В українському суспільстві відсутній ідеологічний і політичний консенсус щодо оцінки радянського періоду, більше того, інтерпретація окремих подій ХХ ст. кардинально відрізняється в різних регіонах України: від повного засудження до звеличення. Ці відмінності старанно культивуються окремими групами політичного інтересу (від націоналістів до комуністів) та інструменталізуються в політичній боротьбі. Таке використання пам'яті й історії створює цілий ряд проблем, аж до загрози територіальній цілісності держави.

* Гайдай Олександра Юріївна – аспірантка Інституту історії України НАНУ, відділ новітньої історії і політики

E-mail: sasha-gaidai@rambler.ru

¹ Assmann J. Communicative and Cultural memory // Cultural Memories: The Geographical Point of View / Ed. by P.Meusburger, M.Heffernan, E.Wunder. – Springer, 2011. – P.17–20.

Завданням політики пам'яті є вироблення єдиного образу минулого, час-то методом вилучення одних та запровадження інших практик. Під політикою пам'яті ми розуміємо не лише діяльність органів державної влади, а всю сукупність чинних у суспільстві практик творення й збереження історичної пам'яті від встановлення пам'ятників, відкриття музеїв до фінансування наукових досліджень та затвердження освітніх програм.

Політика пам'яті не є ні новим, ні унікальним явищем, тією чи іншою мірою її можна прослідкувати в усі історичні періоди. Разом із тим з кінця 1980-х рр. в європейських країнах процеси, пов'язані з конструюванням політики пам'яті, стали більш інтенсивними, що пояснювалося важливістю громадянського та патріотичного виховання населення. На означення цієї діяльності з'явився навіть окремий термін «історична політика»². Ідеться про намагання політичних сил на інституційному та законодавчому рівнях утвердити певні інтерпретації історичних подій у суспільстві³. Цьому процесу передувало багато чинників, як всередині Європи, так і поза нею: розпад комуністичної системи, об'єднання Німеччини та розширення Євросоюзу, війна на Балканах, інституціалізація пам'яті про Голокост, збільшення міграції до країн Євросоюзу і, як наслідок, виникнення ізольованих етнічних імміграційних спільнот, зростання радикального націоналізму⁴. Свій протест проти інструменталізації та політизації історії група провідних французьких істориків висловила у 2008 р. у так званому «Блуаському зверненні», до якого приєдналися тисячі науковців з усіх країн світу, в тому числі і з України.

Для регіону Центрально-Східної Європи та країн Балтії, проблеми пов'язані з індоктринацією певних історичних поглядів у контексті системної політики в галузі історії, особливо актуальні, що пояснюється особливостями державотворення в цьому регіоні, а саме, необхідністю подолання комуністичного спадку та легітимації нової політичної влади. За модель була обрана національна держава, побудова якої здійснювалася за допомогою національної історії. Для політичних еліт нових держав було природним і зрозумілим використання національного мастер-нарративу за зразками, створеними ще у ХІХ ст., де національна історія представляється як лінійна й односпрямована (кінцева мета нації – створення національної держави)⁵. Для вирішення

² Термін «історична політика» («Geschichtspolitik») на означення дій держави, спрямованих на нав'язування суспільству певної версії історії виник у Німеччині у 1980-х рр. у зв'язку з політикою «морально-політичного повороту» Г.Коля, завданням якого було утвердити більш позитивний характер німецького патріотизму, щоб він не вибудовувався навколо визнання тільки власної вини за злочини Третього рейху. На початку 2000-х рр. польські прибічники партії «Закон і справедливість» також вказали на необхідність проводити власну політику у сфері історії («polityka historyczna») для зміцнення патріотизму. Докл. див.: *Историческая политика в XXI в.* / Науч. ред. А.Миллер, М.Липман. – Москва, 2012; *Миллер А.* Россия: власть и история // *Pro et Contra*. – 2009. – №3/4. – С.6–24.

³ *Миллер А.* Россия: власть и история. – С.9.

⁴ *Касьянов Г., Смолий В., Толочко О.* Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. – К., 2013. – С.2.

⁵ Згідно з національним уявленням, нація є природним та самодостатнім носієм історії, відповідно, існування держави не є обов'язковою умовою для нації. Континуїтет нації втілюється через реверсивний принцип історієписання, коли у минулому відшукуються

поставлених цілей створювалися відповідні інституції – інститути національної пам'яті, комісії, меморіальні місця, комплекси, музеї та інші «місця пам'яті».

У представлені лінійної національної історії всі її трагедії, як правило, пов'язуються з впливом найближчого сусіда, а у випадку з державами колишнього комуністичного простору ще і з впливом Росії/Радянського Союзу. У національній історії оповідь вибудовується навколо титульної нації, інші етнічні групи або виключаються з нарративу, або маргіналізуються⁶. Виокремлюється нація також з-поміж сусідніх народів, при цьому «іншування» часто веде до перетворення «іншого» у ворога, а конфлікт з ним слугує одночасно засобом відведення уваги від внутрішніх суперечностей та легітимацією нової влади⁷. Таким чином, утвердження національної історії на посткомуністичному просторі Європи та колишньому Радянському Союзі призвело до появи уявних чи реальних конфліктів на ґрунті минулого між державами. Часто політичні та культурні еліти нових держав самостверджувалися за рахунок Росії, яка, зважаючи на її історичну спадщину, виступала у зручній ролі «іншого».

Об'єктом нашого дослідження є особливості історичної політики щодо радянського минулого в освітній сфері в Україні. Предметом – знання, оцінки та ставлення до радянського періоду у покоління, народженого після 1991 р. Аналіз буде здійснений на основі опитування, проведеного серед студентів-істориків у жовтні – листопаді 2013 р.⁸ Розгляд відповідей студентів на питання анкети про радянський час дозволить виявити особливості їхнього «пам'ятання» періоду, про який вони мають лише опосередковане навчанням і вихованням знання. Таким чином, розкривається зв'язок між минулим і сьогоденням, те, як сучасні уявлення та пріоритети впливають на конструювання знання про минуле. За основу взято методіку досліджень історичних

попередники сучасної нації в образі давнього народу, етнічної або мовної групи. Національна історія виконує функцію мастер-нарративу, не тільки здійснює селекцію подій та явищ минулого, але й ієрархічно ранжує їх залежно від значення для загального смислу (див: *Касьянов Г.В., Толочко О.П.* Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України // *Український історичний журнал.* – 2012. – №6. – С.4–24).

⁶ *Касьянов Г.* Націоналізація історії та образ Іншого: Україна і посткомуністичний простір// *Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації: Матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 15–16 грудня 2005 р. / Упор. і наук. ред. Г.В.Касьянов.* – К., 2008. – С.15.

⁷ *Янмаат Я.Г.* «The 'other' in Ukrainian History Textbooks: the case of Russia and the Russians»// Там само. – С.144–145.

⁸ Здійснювалося в рамках гранту Швейцарської національної наукової фундації SNF CR1111L_135348 «Region, nation and beyond: міжкультурне й інтердисциплінарне переосмислення України» («Region, Nation and Beyond: A Transcultural and Interdisciplinary Reconceptualization of Ukraine»). Методологію дослідження й анкети було розроблено та обговорено експертною групою, до складу якої ввійшли д-р іст. наук, проф. Г.В.Касьянов, д-р іст. наук, проф. О.А.Коляструк, д-р іст. наук, проф. С.А.Леп'явко, д-р іст. наук, проф. Ю.В.Волошин, д-р іст. наук, проф. А.Г.Морозов, д-р іст. наук, доц. В.О.Венгерська. В опитуванні взяли участь Житомирський державний університет імені І.Франка, Черкаський національний університет імені Б.Хмельницького, Вінницький державний педагогічний університет імені М.Коцюбинського, Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г.Короленка та Ніжинський державний університет імені М.Гоголя.

уявлень і знань російського соціолога Ж.Тощенка⁹ та українського науковця О.Вишняка¹⁰.

Ж.Тощенко на основі різних соціологічних досліджень, проведених у Росії, починаючи з 1989 р., проаналізував те, як змінювалися під впливом політичних і соціальних трансформацій історичні оцінки й знання окремих подій та осіб радянської (а згодом російської) історії. Своєю чергою, О.Вишняк дослідив ставлення населення України до окремих історичних подій та осіб її історії на основі соціологічного опитування 2006 р.¹¹ Як показують результати цього дослідження, хоча радянська схема історії України¹² досить сильно визначала історичну свідомість громадян України, молодь, яка навчалась у школі в роки незалежності, продемонструвала також інтерпретації подій у рамках національного нарративу. Дослідження розкрило особливості регіональних моделей «пам'ятання» української історії – модель Західної України¹³, антирадянську у своїй основі, та протилежну їй модель південного сходу й особливо Донбасу та Криму¹⁴. Цю модель О.Вишняк визначив як модель радянської просоціалістичної національної пам'яті.

Різні аспекти історичної пам'яті та політики пам'яті розглядали у своїх працях відомі вітчизняні і зарубіжні вчені: С.Кульчицький, Ю.Шаповал, Г.Касьянов, А.Міллер, Л.Нагорна, Я.Грицак, В.Кулик, Д.Хапаєва та ін. Проблеми функціонування колективної пам'яті стали предметом наукових зацікавлень М.Альбакса, П.Коннертона, П.Гаттона, а також П.Нори, автора концепції «місць пам'яті».

Опитування серед студентів історичних факультетів про радянський період було проведено у жовтні – листопаді 2013 р. Загалом у ньому взяли участь 705 студентів, з них 287 першокурсників та 418 студентів старших курсів з п'яти університетів Центральної України (див. табл.1).

⁹ *Toshchenko Zh.T. Historical Consciousness and Historical memory: An Analysis of the Current Situation // Russian Studies in History. – Vol.49. – №1. – 2010, Summer. – P.37–52.*

¹⁰ *Вишняк О. Історичні події в оцінках масової свідомості громадян України (соціологічний аналіз) // Національна та історична пам'ять. – Вип.6. – К., 2013. – С.32–40 [Електронний ресурс]: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ntip_2013_6_6.pdf*

¹¹ Соціологічне дослідження, проведене фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс» та Центром «Українське демократичне коло» під керівництвом О.Вишняка й І.Бекешкіної у грудні 2006 р. (N=5000 респондентів) за методикою політолога М.Томенка. Вивчалось ставлення громадян до 15 історичних постатей в історії України та 5 історичних подій.

¹² Відповідно до радянської схеми дуже негативно чи переважно негативно більшість громадян України оцінили «розпад Радянського Союзу» та «діяльність УПА – Української повстанської армії», а дуже позитивно чи переважно позитивно «весь період перебування України у складі СРСР» та «перехід України в 1654 р. під протекторат Російської держави – воз'єднання України з Росією» (див.: *Вишняк О. Історичні події в оцінках масової свідомості громадян України (соціологічний аналіз) // Національна та історична пам'ять. – Вип.6. – К., 2013. – С.32–40 [Електронний ресурс]: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ntip_2013_6_6.pdf*).

¹³ Респонденти позитивно оцінюють діяльність Української повстанської армії та розпад СРСР, переважно негативно оцінюють Переяславську раду, перебування України у складі СРСР та, особливо, Велику Жовтневу соціалістичну революцію 1917 р. Це модель західноукраїнської антирадянської та антисоціалістичної національної пам'яті // Там само.

¹⁴ Більшість опитаних дуже позитивно оцінює Переяславську раду та перебування України у складі СРСР, переважно позитивно ставиться до Великої Жовтневої Соціалістичної революції, але дуже негативно оцінює діяльність УПА та розпад Радянського Союзу. Це модель південно-східної, радянської просоціалістичної національної пам'яті // Там само.

Табл.1

Розподіл студентів за університетами та курсами навчання

	Черкаський національний університет імені Б.Хмельницького (ЧНУ)				Житомирський державний університет імені І.Франка (ЖДУ)				Вінницький державний педагогічний університет імені М.Коцюбинського (ВДПУ)			Ніжинський державний університет імені М.Гоголя (НДУ)				Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г.Короленка (ПНПУ)			
	Кількість	Хлопці	Дівчата	Не вказали	Кількість	Хлопці	Дівчата	Не вказали	Кількість	Хлопці	Дівчата	Кількість	Хлопці	Дівчата	Не вказали	Кількість	Хлопці	Дівчата	Не вказали
Усього	116	42	57	17	169	63	96	8	206	80	126	108	49	57	2	106	37	56	12
I (1995–1996 р.н.)	44				87				74			38				44			
IV (1992–1993 р.н.)	38				82				83			36				28			
V (1991–1992 р.н.)	34				–				49			34				34			

Серед студентів вузів переважають дівчата, але не набагато. Найвищий відсоток у ВДПУ – 61% дівчат від загальної кількості студентів на першому й останніх курсах. Більша половина студентів (близько 60%) із сільської місцевості або невеликих міст. Усі вони україномовні, народжені в період з 1991 по 1996 рр., а отже, безпосереднього досвіду проживання в УРСР не мають.

Вибір саме цих п'яти вузів для дослідження вмотивований їхнім розташуванням у центральному регіоні України, де є прихильники як національної, так і прорадянської моделі історичної пам'яті. Всі університети належать до державної форми власності і мають четвертий рівень акредитації¹⁵. Три університети (ЧНУ, ЖДУ, НДУ) є багатопрофільними¹⁶, а два (ВДПУ і ПНПУ) готують лише педагогів.

Вступаючи на історичний факультет, абітурієнти складають зовнішнє незалежне оцінювання з історії України, в якому періоду ХХ ст. присвячено найбільше питань. Однак 60% опитаних оцінили рівень своїх знань з історії УРСР та СРСР як «середній», при цьому на першому курсі таких було 62%, 17% студентів – як «добрий». На старших курсах кількість відповідей «добрий» збільшується, але не набагато: 26% обрали варіант «добрий», 59% – «середній». Частково це можна пояснити відсутністю у вищій школі спеціалізованих

¹⁵ Рівень спроможності вищого навчального закладу певного типу провадити освітню діяльність, пов'язану із здобуттям вищої освіти та кваліфікації // Закон України «Про вищу освіту» від 17 січня 2002 р. [Електронний ресурс]: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2984-14/page1>

¹⁶ Вищий навчальний заклад, який провадить освітню діяльність, пов'язану зі здобуттям певної вищої освіти та кваліфікації широкого спектра природничих, гуманітарних, технічних, економічних та інших напрямів науки, техніки, культури і мистецтва // Там само.

курсів з історії радянського періоду. Історія УРСР вивчається на третьому році навчання в загальному курсі історії України, а теми, пов'язані з історією СРСР, включені до інших курсів. Наприклад, у ВДПУ до курсу історії слов'янських народів (XX ст.). Лише в Черкаському національному університеті імені Б.Хмельницького історія СРСР викладається як окремий предмет на четвертому році навчання. Але все ж рівень історичних знань у них значно вищий, ніж в інших представників молодого покоління. Крім того, більша половина опитаних (53%)¹⁷ заявила про те, що планують працювати в освітній сфері, а отже, безпосередньо впливатимуть на формування світоглядних орієнтирів та історичних оцінок школярів і студентів. Слід зазначити, що їхня кількість дещо зменшується на останньому курсі порівняно з першим. Зрозуміло, що студенти старших курсів упродовж навчання в університеті встигли ознайомитися з усіма «за» і «проти» обраної спеціальності, тому їхній вибір більш продуманий і зважений. Найвищий відсоток тих, хто заявив про намір працювати в освітній сфері зафіксований серед старшокурсників ПНПУ – 60%, найнижчий серед студентів ВДПУ – 33%. З огляду на це, питання анкети були максимально відкритими, лише окремі з них мали перелік варіантів відповідей. Такий підхід, з одного боку, дозволить виявити знання студентів, з іншого, – їхнє ставлення до проблем, пов'язаних з інтерпретацією та оцінкою радянського періоду.

На формування історичних уявлень впливає весь арсенал офіційних і не офіційних засобів: від освітньої програми у школах до сегментів «культурної індустрії», таких як телевізійна і радіоіндустрія, кіноіндустрія, Інтернет, видавнича справа, різного роду освітні й ігрові індустрії¹⁸. Тому від того, яку політику проводить держава у цих сферах, залежить формування історичної пам'яті та історичної свідомості населення¹⁹. Так, звертає на себе увагу той факт, що серед опитаних студентів-істориків відсоток прихильників радянського кіно коливається від 85% (ВДПУ) до 95% (НДУ). А переважну більшість улюблених кінострічок складають комедії Л.Гайдая та фільми Е.Рязанова. Також значний вплив на формування уявлення молодого покоління про радянський час мають виховання та соціальне оточення, в якому вони зростали. На запитання про те, чи розповідали їм батьки про своє життя за радянської влади, абсолютна більшість респондентів (97%) відповіла ствердно (45% – «так, детально», 52% – «так, але небагато»). Таким чином, історичні оцінки й уявлення покоління, народженого вже в незалежній Україні, є результатом

¹⁷ 19% студентів із загальної кількості не визначилися з подальшим працевлаштуванням та 28% респондентів відповіли, що не працюватимуть за обраною спеціальністю.

¹⁸ Термін «культурна індустрія» запровадив німецький філософ Т.Адорно на означення процесу стандартизації культури і раціоналізацію способів її поширення (див.: Зуєв С.Е. Вначале был текст // Отечественные записки. – 2005. – №4 [Електронний ресурс]: http://magazines.russ.ru/oz/2005/4/2005_4_6-pr.html).

¹⁹ Під «історичною пам'яттю» ми розуміємо сфокусоване знання, яке відображає особливу значимість і актуальність інформації про минуле у тісному зв'язку із сьогоденням і майбутнім. Вона нерідко робить акценти на одних історичних подіях та ігнорує інші, зважаючи на уявлення про значущість певного історичного знання та історичного досвіду для сучасності. Своєю чергою, історична свідомість включає як систематизовану інформацію, здобуту через систему освіти, так і випадкову, отриману через спілкування, засоби мас-медіа, літературу та інше, відповідно вона включає як важливі, так і незначні події (див.: *Toshchenko Zh.T. Historical Consciousness and Historical Memory... – P.37–52*).

взаємодії різних агентів впливу, але провідним фактором залишається освіта, зважаючи на системність та цілеспрямованість її впливу.

Ставлення до радянського періоду

Відповідаючи на питання анкети «Оцініть період 1917–1991 рр. в історії України», більша половина респондентів обрала негативну відповідь (43% – оцінили період «швидше негативно», 13% – «дуже негативно» і тільки 20% – «швидше позитивно», решта не змогла визначитися). Загалом результати по університетах майже не відрізняються між собою, але помітна певна відмінність між першим та останніми курсами. Студенти першого курсу частіше оцінюють період як негативний і серед них менше невпевнених. Також студенти частіше згадували негативні події та явища, відповідаючи на питання «назвіть поняття, які характеризують радянську дійсність». Найчастіше серед відповідей зустрічалися: дефіцит, Голодомор, «застій», репресії, диктатура, колективізація, комунізм, терор, політика радянізації, п'ятирічки.

Якщо говорити про оцінку окремих періодів радянської історії, то найбільшу солідарність у відповідях студенти як першого, так і останніх курсів продемонстрували в оцінці «сталінського періоду». Так, негативно період оцінили 82% усіх респондентів, з них 51% обрала варіант «дуже негативно», позитивно – лише 5% опитаних. Інші періоди радянської історії оцінювалися студентами не так однозначно. «Період відлиги» та «перебудови» оцінили переважно позитивно (58% і 56%), а «період застою» – негативно (61%) (табл. 2). Примітно, що Полтавський університет став єдиним вузом, де старшокурсники оцінили період Горбачова негативно: 61% студентів на 4-му курсі та 50% на 5-му курсі. Таким чином, найбільш негативними в оцінках студентів є «сталінський період» і «період застою», інші оцінюються як більш позитивні періоди. Кількість невизначених відповідей залишається стабільно високою щодо всіх періодів (близько 25%), окрім «сталінського».

Табл.2

Оцінка радянських періодів в історії України

	«Відлига»	«Застій»	«Перебудова»
Дуже позитивно	5%	2%	12%
Швидше позитивно	53%	12%	44%
Важко відповісти	22%	25%	25%
Швидше негативно	17%	52%	15%
Дуже негативно	3%	9%	4%

Повертаючись до оцінки періоду 1917–1991 рр. в історії України, зазначимо, що хоча образ періоду є досить негативним у студентів, більшість з них вважає найоптимальнішою назвою для музею, який би був присвячений

йому, – «Музей історії УРСР». Серед варіантів відповіді на питання «Якби перед вами стояло завдання створення музею, присвяченого історії України в період з 1917–1991 років, яку б з назв ви для нього обрали?» студенти найчастіше обирали вказаний нейтральний варіант – 54%, в якому не підкреслюється жертвна складова та не звучать обвинувачення, на відміну від таких назв як «музей окупації», «музей жертв репресій» чи «музей терору». Останні назви загалом підтримало 21% респондентів, переважно першокурсники (близько 30% студентів першого курсу обрали один з трьох варіантів). Тим часом, 80% опитаних підтримали ідею створення окремого музею, присвяченого репресіям у радянській Україні. Проти висловилися від 12% студентів у ВДПУ до 19% у НДУ. Відсутність необхідності у такому музеї обстоювали противники образу «слабкої України», а також прагматики, які вважають недоцільним створювати новий музей. Наведемо кілька найбільш яскравих цитат з анкет студентів: «Я думаю, не потрібно будувати музей, повністю присвячений радянським репресіям, можна просто виділити місце в уже існуючих музеях історії», «Для України потрібен музей, який би виховував патріотизм, показував державу сильною, яка має героїв, а не слабкою, яку клювали у всі часи СРСР» (НДУ).

Водночас, основним аргументом на користь створення такого музею студенти назвали необхідність пам'ятати та вшанувати пам'ять репресованих. Також вони вказували на дидактичні й наукові цілі такого музею: «Показати правду про те, що радянська влада робила проти України» (ВДПУ), «Ми повинні пам'ятати свою історію», «Ми повинні пам'ятати імена героїв» (ІНПУ).

Опосередковано оцінки та судження студентів про радянський період можна прослідкувати у поясненнях, які вони давали при відповідях на запитання, «Чи вважаєте Ви, що радянський період для України в минулому?» і «Чи варто зберігати радянську культурну спадщину?». 59% респондентів висловили думку, що радянський період уже минув, серед університетів найвищий показник продемонстрував Полтавський, де 68% студентів відповіли «Так» на поставлене питання. Тільки 38% опитаних висловили переконання, що питання про радянський період і досі актуальне.

Відповідь «Ні» найчастіше обґрунтовували:

а) стійкістю радянського менталітету («Радянські принципи і страх перед владою міцно вкоренилися у свідомості українців», «Якщо економіка і культура просунулись уперед, то свідомість не змінилася» (ВДПУ));

б) малим терміном незалежності та фактом життя в СРСР (фізична присутність) («Тому, що пройшло зовсім мало часу з розпаду СРСР, за такий короткий час люди не встигли забути СРСР» (ВДПУ), «Досі живі люди, які народились в СРСР» (ЖДУ), «Україна була досить тривалий час у складі СРСР і вона дуже глибоко прониклася «духом СРСР» і ще не встигла відійти від всіх тих норм і виробити власні» (НДУ));

в) стереотипами зовнішньополітичних стосунків («Росія все ще претендує на територію України» (ВДПУ), «Україні потрібно відійти від економічної залежності від Росії і зламати суспільні догми, сліди, які zostалися в Україні» (ЧНУ));

г) поверховістю змін («Деякі механізми у багатьох сферах людської діяльності, закладені ще в СРСР, частково збереглися і діють до нині» (ВДПУ), «Суспільство маргінальне, а при владі совкова номенклатура» (ЖДУ), «Залишилися авторитарна система влади»; «Тому що зараз і досі є комуністична партія» (НДУ)).

Відповідь «Так» найчастіше пояснювалась:

а) здобуттям Україною незалежності та розпадом СРСР («Це був лише період. Союз розвалився, тому повторення не буде» (ЖДУ), «Вважаю так, адже зараз ми маємо самостійну демократичну державу» (ЧНУ), «Україна незалежна держава, а радянський період – це чорна пляма в її історії» (НДУ));

б) новими нормами суспільного і державного життя («Тому що зараз ми живемо за більш новими нормами і принципами, ніж були в Радянському Союзі», «змінилась освіта», «з'явилась свобода слова»; «свідомість українців з кожним роком змінюється» (ВДПУ), «відсутні репресивні дії, ідеологія, культ особи», «нове покоління не визнає тоталітарну систему» (ЖДУ), «Життя змінюється і Україна вже далеко відійшла від радянського періоду і його характерних рис» (ЧНУ), «зараз в Україні немає тотального ідеологічного контролю, є приватна власність та ринкові відносини, різноманіття політичних партій» (НДУ));

в) новими зовнішньополітичними орієнтирами («після розвалу СРСР старше покоління і молодь тримається Європи», «Україна прагне йти в Європу» (ВДПУ), «тому що Україна нарешті стає самостійною державою і вступ до ЄС буде більш корисним для України» (ЖДУ)).

Із пояснень до відповідей помітне чітке протиставлення України як незалежної держави та СРСР. Радянський період розглядається лише як тимчасова перешкода на шляху до національного самовизначення українців. УРСР, як окремий політичний суб'єкт, практично відсутній у відповідях студентів, вони апелюють найчастіше до СРСР, який, своєю чергою, редукується до Росії.

Трохи більше половини студентів – від 61% до 68% на першому і від 63% до 86% респондентів на старших курсах готові зберігати радянську культурну спадщину. Найвища підтримка зафіксована на старших курсах НДУ – 86%. Кількість же тих, хто вважає, що у культурному просторі України немає місця радянській спадщині, трохи зростає на першому курсі, але загалом не перевищує третини опитаних.

Студенти пояснюють необхідність збереження радянської спадщини: а) загальною меморіальною традицією («Це наша історія, яку треба знати, якою б вона не була», «Без минулого не буває майбутнього» (ВДПУ), «Як не крути, – це наше минуле й від цього не втечеш. Зберегти потрібно лише культуру» (НДУ); б) належністю української культури до радянської («Це частина України», «в радянські часи творили й українці» (ВДПУ), «Радянський етап є частиною загального розвитку України» (ПНПУ); в) пізнавальним інтересом («Це цікаво», «Цікаво знати, як жили наші батьки» (ВДПУ); г) дидактично-комунікативними цілями («Щоб наступні покоління знали» (ВДПУ), «Потрібно пам'ятати і робити висновки» (НДУ)). Слід підкреслити, що у своїх відповідях студенти лише частково визнають цінність культурної спадщини, яка, на їхню думку, переважно є заідеологізованою. Частіше зустрічаються заклики до важливості

пам'ятання минулого, а, отже, збереження його артефактів. Так, одні речі варті збереження через їхню мистецьку цінність, інші через приналежність до історичного процесу. Лише близько третини студентів готова до повної відмови від радянської спадщини.

Частина студентів (27%), яка виступила проти збереження радянської культурної спадщини, аргументувала це: а) необхідністю розвитку української культури («Радянська культурна спадщина спрямована проти української культури» (ВДПУ), «Їхня культура мала ідеологічний вплив, тоталітарний, марксистський. Треба відроджувати українську культуру і зберігати її», «Ми повинні створювати власну спадщину з новими ідеями, новою культурою» (НДУ); б) непотрібністю радянської культури («Радянська культурна спадщина не принесла особливо нічого оригінального і важливого», «Не потрібна вона, ганьба, а не культурна спадщина», «Вона заідеологізована» (ВДПУ), «Варто всі її залишки викорінити повністю» (ЧНУ), «Не думаю, що культура, яка розвивалася під постійним ідеологічним контролем, є цінною», «У культурному плані радянська культура була втіленням мішанини і декадансу» (ЖДУ). Помітне протиставлення української і радянської культури, як таких, які є цілковито відмінними, а також заперечення цінності останньої.

Оскільки у свідомості більшості респондентів означення «радянський» асоціюється з регресивним явищем, зрозуміло, що вони намагаються дистанціюватися від нього у світоглядному плані. 49% опитаних не вважають культурний та історичний спадок СРСР частиною власної ідентичності. Найбільшу солідарність у цьому плані проявили студенти НДУ (66% студентів на першому і 63% на останніх курсах). Закономірно, серед студентів першого курсу цей показник вищий, ніж у їхніх старших колег. Водночас частина студентів (43% опитаних) схильна визнавати вплив батьків/старшого покоління і радянської культури на формування своєї особистості: «Світогляд, який притаманний моїм батькам, що жили ще в радянський час, накладає відбиток і на розвиток мого власного світобачення»; «Ми, діти 90-х, ще виховувались у садочках, які функціонували у радянському стилі, виховувались на (радянських) мультиках, книжках» (ЧНУ).

Студенти часто вагаються з відповіддю, оцінюючи радянське минуле. Їхній дискомфорт у визначенні свого ставлення тим більше помітний, зважаючи на те, що вони не можуть повністю заперечити свій зв'язок з радянським спадком. З одного боку, під впливом освіти, культури у студентів усталився негативний погляд на радянський період, з іншого, його спадок є частиною їхньої ідентичності. Ця невідповідність перетворює радянський період, а також його спадок у «незручне минуле» для студентів, від якого вони намагаються дистанціюватися. Ситуація ускладнюється ще й тим, що студенти звикли сприймати все в дихотомії, відповідно національне оцінюється як «добре», а радянське – «погане». Як наслідок, розгубленість у питанні збереження радянської спадщини, як представники історичного фаху вони поділяють думку про важливість збереження «слідів» минулого, але знову ж таки часто їхня позиція визначається не об'єктивним науковим інтересом, а через

призму національної ідеології, звідси так багато апеляцій до дидактичних та виховних цілей збереження минулого.

Оцінка окремих подій радянської історії

При визначенні ставлення населення до окремих (таких, які вважаються вирішальними в історії України) подій в історії важливим є те, за якими показниками розкривається таке ставлення. Часто ці показники, як стверджує О.Вишняк, радше консервують стереотипи масової свідомості, а не виявляють нові характеристики²⁰. Прикладом може бути радянсько-німецька війна, яка в соціологічних опитуваннях часто розкривається за такими показниками, як («Хто винен у початку Другої світової війни?») та «На чиєму боці воювала ОУН і УПА під час Другої світової війни?») з обмеженою кількістю альтернатив²¹. Крім того, підхід, за якого респондентам пропонується оцінити вже готовий перелік історичних подій та осіб, не дозволяє розкрити історичну пам'ять в усій її багатоманітності і веде до небезпеки введення до пам'яті респондентів подій та осіб, які насправді в ній не присутні.

У рамках дослідження перед студентами було поставлено завдання визначити найбільш позитивні і найбільш негативні події в історії УРСР та СРСР: «назвіть 2–3 найбільш значимі позитивні події (досягнення) в історії Української РСР/СРСР», «назвіть 2–3 найбільш значимі негативні події (втрати) в історії Української РСР/СРСР». За результатами відповідей на це та наступні питання, помітно, що студенти звикли до тестової форми оцінки знань, звідси і труднощі у висловленні власних міркувань. Відповіді часто даються у формі «так/ні» без пояснення або ж взагалі вони відсутні.

До однозначно позитивних подій як в історії УРСР, так і в СРСР потрапили перемога у Другій світовій війні та індустріалізація. Позитивні події в історії УРСР, подекуди, збігаються з подіями, які студенти визначили як позитивні в історії СРСР, і за кількома винятками, всі вони мають виразно політичний чи мілітарний характер (див. табл.3). Хоча потрібно враховувати той факт, що значна частина студентів згадала лише одну позитивну подію або не назвала жодної. 25% вінницьких першокурсників залишили питання про позитивні події в УРСР без відповіді. У НДУ і ПНПУ не змогли дати відповідь на питання про позитивні події в УРСР загалом 44% респондентів. Частково це можна пояснити незнанням, а також переважно негативною оцінкою радянського періоду серед студентів.

²⁰ Вишняк О. Історичні події в оцінках масової свідомості громадян України (соціологічний аналіз) // Національна та історична пам'ять. – Вип.6. – К., 2013. – С.32–40 [Електронний ресурс]: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ntip_2013_6_6.pdf

²¹ Шульга О. Сприйняття Другої світової війни як індикатор змін символічних універсумів в Україні // Українське суспільство 1992–2012: Стан та динаміка змін: Соціологічний моніторинг. – К., 2012.

Табл.3

Найбільш позитивні події в історії УРСР та СРСР

УРСР	СРСР
Перемога у Другій світовій війні	Перемога у Другій світовій війні
Приєднання українських земель (Західна Україна, Крим)	Освоєння космосу
Проголошення незалежності України	Розпад СРСР
Індустріалізація («розвиток промисловості»)	Індустріалізація
Доволі часто зустрічалися	
«Відлига»	«Відлига»
Розпад СРСР	«Перебудова»
Смерть Й.Сталіна	Смерть Й.Сталіна / В.Леніна
Освоєння космосу	Олімпіада 1980 р.
Заснування ООН («Україна – член-засновник ООН»)	Будівництво «хрущовою»
Політика українізації	

Як помітно, студенти оцінювали ту чи іншу подію в радянській історії з погляду національної боротьби за незалежність України, а тому згадування таких подій як «розпад СРСР» чи «смерть Сталіна» у списку позитивних подій цілком зрозуміле.

У контексті визначення позитивних подій в історії УРСР варто згадати дослідження Я.І.Янмаата, професора Лондонського університету, який, проаналізувавши ряд підручників з історії України²², вказав на відсутність однозначно позитивних подій в історії України, не пов'язаних з національною боротьбою. Не заперечуючи існування ініційованих в центрі позитивних економічних і культурних реформ у радянській Україні, більшість з авторів проаналізованих підручників вказує на приховані мотиви радянського керівництва. Процвітання і демократизація не розглядаються ними як самоціль російської та радянської влади при проведенні позитивних реформ²³. Як наслідок, закріплюється думка, що лише в незалежній країні можливе процвітання і свобода українського народу.

Завдання назвати негативні події в історії УРСР та СРСР викликало значно менші труднощі, але й тут частина респондентів (від 15% до 20% у різних вузах) залишила це питання без відповіді. Загалом, студенти називали

²² *Кульчицький С.В., Курносів Ю.О., Коваль М.В.* Історія України. – Ч.1. – К., 1994; *Сарбей В.Г.* Історія України: ХІХ – початок ХХ ст. – К., 1996; *Сергиєнко Г.Я., Смолий В.А.* Історія України: с древнейших времён до конца XVIII в. – К., 1995; *Турченко Ф.Г.* Новітня історія України: частина перша (1917–1945). – К., 1995; *Турченко Ф.Г., Панченко П.П., Тимченко С.М.* Новітня історія України: частина друга (1945–1995). – К., 1995; *Кульчицький С.В., Шаповал Ю.І.* Новітня історія України (1914–1939). – К., 2003; *Турченко Ф.Г.* Новітня історія України: частина перша 1914–1939. – К., 2002; *Турченко Ф.Г., Мороко В.М.* Історія України: кінець ХVІІІ – початок ХХ ст. – К., 2004; *Турченко Ф.Г., Панченко П.П., Тимченко С.М.* Новітня історія України: частина друга (1939–2001) – К., 2004.

²³ *Янмаат Я.І.* «The 'other' in Ukrainian History Textbooks: the case of Russia and the Russians»// *Образ Іншого в сусідніх історіях...* – С.159.

більш-менш сталий перелік негативних подій в історії УРСР та СРСР (див. табл.4). Проблема у тому, що часто події республіканського значення проектувалися на Союз загалом і навпаки. Ідеться, перш за все, про Голодомор, який зайняв чільну позицію як в списку негативних подій в історії УРСР, так і в історії СРСР.

Табл.4

Найбільш негативні події в історії УРСР та СРСР

УРСР	СРСР
Голодомор	Голодомор («Закон про 5 колосків», колективізація)
Репресії («сталінські репресії»)	Репресії («сталінський режим», «політичний терор»)
Друга світова війна	Друга світова війна
Чорнобильська катастрофа	Чорнобильська катастрофа
Доволі часто зустрічалися	
«Розстріляне відродження» (репресії у сфері культури)	«Холодна війна» («гонка озброєнь»)
Русифікація	Війна в Афганістані
Заборона свободи слова (заборона інакodomства)	Русифікація, радянська, придушення національної свідомості
Прихід до влади більшовиків	Розпад СРСР, «перебудова»
	Винайдення ядерної та водневої бомб
	«Хрущовська відлига»

Чільні позиції Голодомору, який є абсолютним лідером за кількістю згадок, пояснюються освітньою політикою держави в 2000-х рр. Саме на шкільні роки респондентів припала активізація діяльності президента В.Ющенка у сфері історичної політики. У 2008 р., на 75-ті роковини Голодомору, студенти п'ятого та четвертого курсів якраз навчалися в 11 і 10 класах, а отже, були безпосередньо втягнуті у систему державних заходів з «донесення правди про геноцид українського народу» та вшанування пам'яті жертв голоду²⁴. Крім того, значна частина респондентів походить з невеликих містечок чи сіл (у НДУ таких було 50%, у ВДПУ – 63%), де досить сильно збереглася пам'ять про голод 1932–1933 рр. Ці ж фактори пояснюють те, що абсолютна більшість студентів визнала Голодомор в Україні актом геноциду (від 88% до 98% опитаних).

Також поясненням як оцінки сталінського періоду, так і голоду 1932–1933 рр. є висвітлення цих тем у підручниках з історії України. Як прослідкував Я.Г.Янмаат, провина за голод 1932–1933 рр. у підручниках авторства Ф.Турченка²⁵ та С.Кульчицького з Ю.Шаповалом²⁶ повністю покладається на сталінське керівництво, при цьому Ф.Турченко використовує досить гострі вирази для опису подій в Україні та характеристики сталінського режиму

²⁴ Указ Президента України «Про оголошення в Україні 2008 р. Роком пам'яті жертв Голодомору» від 24 листопада 2007 р. [Електронний ресурс]: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1144/2007>

²⁵ Турченко Ф.Г. Новітня історія України: частина перша 1914–1939. – К., 2002.

²⁶ Кульчицький С.В., Шаповал Ю.І. Новітня історія України (1914–1939). – К., 2003.

й намагається поширити страждання від голоду на всю українську націю²⁷. І хоча жоден із цих підручників, як стверджує Я.Г.Янмаат, не артикулює етнічний фактор, помітно, що українці не представляються у невідгядному світі. Наприклад, не згадується участь українців у конфіскаціях, як наслідок, текст залишає враження, що етнічні українці тільки жертви колективізації і голоду²⁸.

Іншим примітним моментом є те, що Друга світова війна потрапила як до списку найбільш негативних, так і найбільш позитивних (перемога у війні) подій радянської історії. У контексті цього важливим питанням є обрання назви для війни з нацистською Німеччиною. Студентам до питання «яка з назв є найоптимальнішою назвою для війни з нацистською Німеччиною?» був запропонований такий перелік: «Велика Вітчизняна війна», «Друга світова війна», «німецько-радянська війна», кожна з яких відсилає до певної інтерпретаційної схеми минулого.

Жоден з варіантів відповідей не здобув однозначної підтримки серед студентів. Назва «Велика Вітчизняна війна» продовжує переважати (40%), але збільшується і кількість прихильників назви «Друга світова війна»²⁹ (31%). А у відповідях студентів першого курсу ПНПУ й останніх курсів ЧНУ другий варіант навіть переважив (48% і 49% відповідно). Прихильників назви «німецько-радянська війна» було 24%, і 5% респондентів не змогли визначитися. Привертає увагу те, що близько третини студентів на означення війни з нацистською Німеччиною в анкетах вживали тільки слово «війна», навіть без вказівки часових рамок, ніби даючи зрозуміти, що війна була лише одна, а тому будь-які уточнення зайві.

Хоча у своїй основі наратив про «Велику Вітчизняну війну» був збережений після здобуття Україною незалежності, до нього були включені такі теми, як боротьба ОУН та УПА, а також Голокост. Історична політика В.Ющенка, а також підручники Ф.Турченка для 10 та 11 класів, якими користувалися переважно респонденти в період навчання у школі, успішно утвердили погляд на ОУН і УПА як борців за незалежність України³⁰, що підтверджують резуль-

²⁷ Янмаат Я.Г. «The 'other' in Ukrainian History Textbooks: the case of Russia and the Russians». – С.153.

²⁸ Див.: Там само. – С.144–160.

²⁹ На офіційному державному рівні Велика Вітчизняна війна представляється як невід'ємна частина Другої світової. У преамбулі закону 2000 р. «Про заходи, присвячені Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» указується, що цей акт ухвалено на відзначення «всесвітньо-історичного значення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр., яка справила вирішальний вплив на весь хід Другої світової війни». Згодом, у 2010 р., 65-річчя закінчення Другої світової війни відзначалося окремо від 65-річчя закінчення Великої Вітчизняної війни (див: Закон України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» від 20 квітня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – №30. – С.239; *Набок С.* Держава і політика пам'яті: досвід чотирьох Президентів України // *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід* / За ред. Ю.Шаповала. – К., 2013. – С.256).

³⁰ Підручники Ф.Турченка з історії України для 11 та 10 класів вперше вийшли друком у 1995 р. і з того часу постійно перевидувалися. І якщо для 10 класу (період від 1917 до 1945 рр.) було випущено кілька інших підручників на початку 2000-х (але підручник Ф.Турченка видання 2010 р. залишався профільним для історичного напрямку), то для 11 класу основним продовжував залишатися підручник Ф.Турченка. В переліку рекомендованих підручників у 2009/2010 році для 11 класу вказано лише цей підручник та підручник авторства С.В.Кульчицький, Ю.Г.Лебедева («Освіта», 2003 р.), але останній випущений меншим тиражем. Ситуація трохи змінилася в

тати опитування. 36% респондентів на питання, «чи підтримуєте ви визнання борців ОУН і УПА борцями за незалежність України?» відповіли ствердно, а 33% – «швидше так»³¹. У порівнянні зі студентами першого курсу, серед старшокурсників більше тих, хто визнає ОУН і УПА борцями за незалежність (68% і 74% відповідно). Лише 9% старшокурсників не змогли дати відповідь на це питання, на першому курсі таких було 21%. Молоде покоління продемонструвало готовність сприйняти більш широкий погляд на події Другої світової війни, що помітно і в обранні назви для означення війни з нацистською Німеччиною. Це є значним досягненням, адже тема війни залишається найбільш складною у сприйманні, де національній протистойть російсько-радянська інтерпретаційна схема. Остання найбільш помітно представлена у сфері культурної індустрії.

Відповідаючи на питання про кращий, на їхню думку, фільм про Другу світову війну, студенти найчастіше згадували саме радянське кіно, а також сучасні російські телесеріали та фільми. Лідерами списку стали фільм «У бій ідуть самі старі» (1973 р.) та російський серіал «Штрафбат» (2004 р.). Серед іншої телекінопродукції найчастіше вказували: «Сталінград» (2013 р.), який вийшов на широкий екран за місяць перед анкетуванням, «У червні 1941» (телесеріал 2008 р.), «Диверсант» (телесеріал 2003 р.), «Сімнадцять спалахів весни» (багатосерійний телефільм 1973 р.), «Брестська фортеця» (російсько-білоруський фільм 2010 р.) та «А зорі тут тихі» (1972 р.). Американські та європейські фільми про війну вказували лише поодинокі студенти старших курсів (найчастіше «Перл-Гарбор» 2001 р.). Перераховані стрічки презентують пам'ять про Другу світову в її російському викладі, який майже достеменно відтворює радянський наратив. Фільмам притаманний чіткий поділ на «героїв» (бійці Червоної армії) та «ворогів» (німці, колабораціоністи), в центрі сюжету, як правило, подвиг окремих солдатів радянської армії заради «великої перемоги». Загалом український досвід не виокремлюється із загальносоюзного, відсутні українські сюжети, а тема ОУН та УПА представляється лише у негативному світлі. Хоча неможливо визначити, якою мірою медіа відбивають настрої та уявлення аудиторії, а якою – творять їх, але безсумнівно те, що сегменти «культурної індустрії» прямо впливають на процес формування громадянської та національної ідентичності в молодого покоління.

Переважання російської та радянської продукції у відповідях студентів пояснюється частою демонстрацією цих фільмів на центральних українських телеканалах, особливо 9 травня. Візьмемо для прикладу телепрограму на цей день у 2011 і 2012 рр. каналів «1+1» та «Інтер»³². У 2011 р. «Інтер»

2011 р., коли з'явилися підручники авторства А.К.Струкевича, І.М.Романюка, С.І.Дровозюка («Грамота», 2011 р.) та Є.І.Пометун, Н.Н.Гупан («Освіта», 2011 р.).

³¹ Чи підтримуєте ви визнання ОУН-УПА борцями за незалежність? Так – 36%, швидше так – 33%, важко відповісти – 18%, швидше ні – 10%, ні – 3%.

³² Телеканали «Інтер» та «1+1» найрейтинговіші в Україні. За даними Індустріального телевізійного комітету, у період з 2003 до 2012 рр. «Інтер» у середньому дивилися 19,8% глядачів, «1+1» – 14,7%, решта каналів не набрали більше 8%. Крім того, «Інтер» частіше дивляться в невеликих населених пунктах (менше 50 тис.), ніж у великих (понад 50 тис.), у 2012 р. відношення складало 17,6% до 13,8%. Населення невеликих міст і сіл менш диверсифіковане у виборі телевізійної продукції, зазвичай його вибір обмежується каналами т.зв. «першого ешелону», до якого

зранку демонстрував телесеріал «Сімнадцять спалахів весни» (1973 р.) та фільм «Офіцери» (1971 р.), увечері – російську стрічку «Зірка» (2002 р.) та російсько-білоруську «Брестську фортецю» (2010 р.). Телеканал «1+1» розпочав свою святкову програму російськими фільмами «У червні 41-го» (2008 р.) та «День Перемоги» (2007 р.), а ввечері показав російсько-український фільм «Сорокап'ятка» (2008 р.) та російську стрічку «Сволота» (2006 р.)³³. У 2012 р. телепрограма каналу «Інтер» складалася з радянського фільму «Летять журавлі» (1957 р.) та російських «День Перемоги» (2007 р.), «Благословіть жінку» (2003 р.), двох останніх частин «Утомлених сонцем» (2010 і 2011 рр.)³⁴. Телеканал «1+1» показав американський фільм «Перл-Гарбор», але вранці й увечері були все ті ж російські «Сволота» (2006 р.) та «Нездійсненне завдання» (2006 р.)³⁵. Домінування художніх фільмів про війну в телепрограмах провідних каналів у порівнянні з документальними стрічками, а також передачею освітнього змісту не сприяє формуванню критичного ставлення в молодого покоління до подій та учасників Другої світової війни. Крім того, українська ідентичність у цій художній продукції або ж зовсім не представлена, або подається як цілком сумісна з російською та радянською, вона ніби розчиняється у східнослов'янській та пострадянській ідентичності.

Радянський календар

Окремим компонентом політики пам'яті є формування спільного календаря пам'ятних дат і свят. Відзначення певних дат є важливим інструментом конструювання та підтримання історичної пам'яті й колективної ідентичності. Зважаючи на це, розглянемо як радянський пам'яттєвий календар сприймається й інтерпретується сьогодні. Для цього студентам був запропонований перелік радянських святкових і пам'ятних дат, навпроти яких слід було вказати свято чи назвати подію, яка вшановується у цей день. Після здобуття Україною незалежності радянський святковий календар загалом був збережений, якщо вносились окремі корективи, то незначні. Наприклад, змінили назву свята: День радянської армії і військово-морського флоту (23 лютого) Днем захисника Вітчизни у 1999 р.

Головними святковими датами в СРСР були 7 листопада, 9 травня та 1 травня, у ці дні відбувалися наймасовіші паради та святкування. З цієї тріади в незалежній Україні збереглася традиція святкування Дня Перемоги (9 травня) та Дня міжнародної солідарності трудящих (1 травня). Відповідно з означенням цих дат в опитаних студентів не виникло жодних проблем. 1 травня називали або як «День міжнародної солідарності

входять «Інтер», «1+1», «Україна», СТБ, ICTV, «Новий», НТН (див. звіт Індустріального телевізійного комітету по топ-10 телевізійних каналів України в період з 2003 по 2012 рр. [Електронний ресурс]: <http://itk.ua/ua/page/share/>).

³³ *Грабовський С.* 9 травня: програма передач на позавчора// Телекритика. – 2001. – 8 травня [Електронний ресурс]: <http://www.telekritika.ua/teleprogram/2011-05-08/62601>

³⁴ Телепрограма каналу «Інтер»: 07.05.2012 – 14.05.2012 [Електронний ресурс]: <http://inter.ua/ru/tv/2012/05/09>

³⁵ Телепрограма каналу «1+1» на 9 травня 2012 [Електронний ресурс]: <http://www.1plus1.ua/teleprograma/2012-05-09>

трудящих», або як «День праці». Натомість, при визначенні дати 7 листопада студенти відчували значно більші труднощі. Правильно визначили цю дату лише 36% студентів ПНПУ, 32% студентів ЖДУ, 54% студентів ВДПУ та приблизно стільки ж (52%) студентів НДУ. При цьому найбільший відсоток неправильних відповідей зафіксований на першому курсі історичного факультету ЖДУ – 65%.

День космонавтики³⁶ (12 квітня) в ПНПУ правильно визначили лише 39% опитаних та 32% у ВДПУ, натомість у НДУ цю дату знали 82% студентів. Незважаючи на те, що Житомир є батьківщиною С.Корольова, відомого радянського вченого в галузі космонавтики, а в місті розташований Музей космонавтики його імені, 52% житомирських студентів-істориків четвертого курсу та 86% першого не змогли правильно визначити цю дату.

Найскладнішою датою для студентів усіх університетів виявилася дата народження В.Леніна. У ВДПУ лише 13% студентів її знали, схожа ситуація в ЖДУ та ПНПУ (12% та 14%). У ніжинському вузі відсоток був трохи вищий – 28%.

На тлі загалом низького знання визначних дат радянської історії, вирізняються студенти-історики Черкаського університету. Тут дату Жовтневого перевороту не змогли назвати лише 20% студентів, а такі дати як 22 квітня (день народження В.Леніна) та 12 квітня (День космонавтики) правильно визначили 44% та 79% відповідно. Високий рівень знань пояснюється частково тим, що тільки у ЧНУ є окремий курс, присвячений історії СРСР.

Святкові дні 8 березня та 23 лютого студенти загалом сприймають в гендерному вимірі, як жіноче і чоловіче свято. Абсолютна більшість опитаних знали ці дати, відповіді різнилися хіба що назвами, які вони використовували для їх означення. Назва свята 8 березня варіювалася від «Міжнародний жіночий день» (40%) до «День жінок», «Всесвітній день жінок». Щодо 23 лютого респонденти найчастіше послуговувались назвами «День радянської армії» (32%) та «День захисника Вітчизни» (36%). Також студенти використовували такі назви, як: «День Збройних сил СРСР», «День Збройних сил України» (свято, яке офіційно в Україні відзначається 6 грудня), «День армії (збройних сил)», «Чоловічий день». Отже, студенти продовжують використовувати як радянські назви, так і ті, що були впроваджені вже в незалежній Україні, іноді навіть плутаючи свята як у випадку з Днем Збройних сил України.

Можна констатувати, що визначальним у сприйнятті певної дати є її календарний факт (не)святковості. Промовистим прикладом стала дата Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка зникла з переліку святкових днів у 1999 р.³⁷, у 2013 р. вона майже повністю відсутня в пам'яті молодого покоління. На противагу, День Перемоги, відзначення котрого активно підтримується на

³⁶ У нашій країні відповідно до президентського указу №230 від 13 березня 1997 р., 12 квітня щорічно відзначається День працівників ракетно-космічної галузі України.

³⁷ Відповідно до закону України «Про внесення змін до КЗпП України» від 24 грудня 1999 р. з переліку святкових днів виключено 7 та 8 листопада – річниця Великої Жовтневої соціалістичної революції.

державному рівні³⁸, зайняв чільне місце як серед найбільш позитивних подій в історії України, так і серед святкових дат незалежної України. Що пояснюється особливим місцем цієї дати в колективній (родинній) пам'яті населення регіону Центральної України, зважаючи на кількість втрат у роки війни і масштабність бойових дій на цій території. Студенти беруть активну участь у офіційних комемораційних заходах, приурочених до Дня Перемоги. На запитання «Що Ви робили в день 9 травня минулого року?» типовими відповідями студентів стали: «Відвідав(ла) мітинг, вшанував(ла) загиблих у війні», «взяв(ла) участь у параді, ході, присвяченому Перемозі, у покладанні квітів до пам'ятника Невідомому солдату». Студенти часто також згадували, що святкували цей день вдома з друзями/родичами, переглядали фільми про війну, дивилися трансляцію воєнних парадів у Москві і Києві. Лише для невеликої кількості студентів (близько 10%) це був звичайний день.

Комемораційні заходи мають величезний вплив на формування історичної пам'яті спільноти. За визначенням англійського соціолога П. Коннертона, ритуали й церемонії як формалізовані акти, які мають тенденцію до стилізації, стереотипності та повторюваності, сприяють встановленню відчуття зв'язку з минулим, більше того, вони відкрито проголошують таку неперервність³⁹. Відповідно систематичне відтворення наративу про радянсько-німецьку війну з акцентом на «великій перемозі» 9 травня сприяє утвердженню у студентів погляду на День Перемоги як визначальну для історії України подію. Це пояснює той факт, що відповідно саме перемога у Другій світовій війні стала однією з найпозитивніших подій в історії УРСР та СРСР.

Упродовж більше як двадцяти років існування України як незалежної держави в українській історіографії утвердився комплекс історичних уявлень та інтерпретацій минулого, який умовно називають національним наративом. Історична політика стала засобом мобілізації населення, а національна історія тим, навколо чого таке об'єднання відбулося. Велику роль у впровадженні національного наративу відіграла освіта, яка є однією з основних засобів індоктринації населення, формування патріотизму та національної свідомості.

Як і в інших державах, з розпадом СРСР та комуністичного блоку в Україні утвердилася модель національного історієписання, яка стала інструментом побудови національної держави. Історична політика вибудовувалася в опозиції до радянського спадку. Як вказує український історик Лариса Нагорна, акцент робиться на героїзації «свого» й дистанціюванні від «чужого»; в останньому постійно відшукувалися ознаки ворожості⁴⁰. Цим «чужим» був СРСР (або в редукованому вигляді Росія), відповідно все негативне пов'язувалося з російським/радянським впливом. Але, що цікаво, лише в освітній сфері вдалося більш-менш повно замінити комуністичний наратив на національний. Негативний погляд на радянський період, представлений у підручниках, підважується у свідомості опитаних студентів впливом старшого покоління,

³⁸ Закон України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» від 20 квітня 2000 р. [Електронний ресурс]: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1684-14>

³⁹ Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. – К., 2004. – С.73–74.

⁴⁰ Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. – К., 2012. – С.136–142.

продуктами російської та радянської «культурної індустрії». Крім того, до 2014 р. радянські монументи і назви вулиць домінували у просторі центрально-українських населених пунктів. Як наслідок, у студентів сформувалося амбівалентне ставлення до радянського спадку. Лише третина з опитаних висловила за радикальне знищення всього «радянського» та повністю заперечила цінність спадщини УРСР/СРСР.

За президентства В.Ющенка історична сфера стала однією з найбільш помітних сфер діяльності влади. Особливу увагу президент приділив темі Голодомору та діяльності ОУН і УПА в боротьбі за українську незалежність. В Україні створюється Інститут національної пам'яті за зразком польського, основним завданням якого проголошувалося забезпечення формування державної політики з питань національної пам'яті. Але наслідки політики В.Ющенка були суперечливими, віктимізація національного наративу не сприяла соціальній мобілізації населення, а наголос на стражданнях і боротьбі українського народу призвів до того, що радянський період розглядався виключно як негативний досвід. Звідси і опір частини студентів до намагання подати радянську історію України лише в контексті мартирологічного дискурсу. Тема ж ОУН і УПА стала предметом політичних маніпуляцій та боротьби, що унеможливило досягнення консенсусу в оцінці їхньої діяльності.

Так як шкільні роки опитаних припадають на період президентства В.Ющенка, зрозуміло, що основними маркерами періоду для них є Друга світова війна та Голодомор, який в уявленні студентів став трагедією загальнонаціонального масштабу. Ставлення ж до ОУН і УПА є радше помірковано позитивним, ніж негативним, а значна кількість невизначених вказує на контроверсійність цієї теми у суспільстві. Це, в свою чергу, сприяє зацікавленості молодого покоління в діяльності націоналістичного підпілля на західно-українських землях у роки війни. Відповідаючи на питання «Що ви вважаєте потрібно додати до вивчення історії України 1917–1991 рр.?» найбільше студентів, особливо хлопців, вказали тему ОУН і УПА, а також загалом історію Другої світової війни.

Як і в інших країнах пострадянського та посткомуністичного простору, в Україні негативний етностереотип закріпився за росіянами, а Радянський Союз представляється як російський проект. Відповідно до результатів опитування СРСР асоціюється з русифікацією, репресіями, колоніальною політикою, деспотизмом, відсталістю, в той час як українці представляються кращими в культурному та моральному плані, а українська нація як пригноблена. Зведення історії УРСР до національної боротьби українців за незалежність є спрощенням тих процесів, що відбувалися на території сучасної України від 1917 до 1991 року. Крім того, в такому представленні історія «радянської України» та СРСР штучно розділяється, а Україна з однієї з найсильніших республік перетворилася в колонію⁴¹.

⁴¹ «Фактично залишаючись у становищі колонії радянської імперії, Україна була одним з ініціаторів прийняття на XV сесії Генеральної Асамблеї ООН в 1960 р. Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам» // Турченко Ф. Історія України: Підручник для 11 класу (профільний рівень). – К., 2011. – С.146.

Унаслідок домінування політичної та мілітарної історії в системі шкільної й університетської освіти радянський побут, культура, наукові досягнення залишаються поза увагою, а українська культура в радянський час розглядається відірваною від загального контексту і часто зводиться до «протестної» і «репресованої» культури. Крім того, всі події й особи радянської історії оцінюються з погляду їх (не)корисності національній боротьбі українців, не враховуються поведінкові мотивації різних суспільних і локальних груп. Уявлення студентів про радянський час занадто спрощені й неповні, вони визначені національним каноном, який значною мірою є ідеологічним. Радянська історія потребує ґрунтовного переосмислення в контексті історії України. Адже сучасна незалежна Україна є більшою мірою правонаступницею УРСР у політичному, культурному, економічному плані, ніж УНР чи іншого державного утворення, яке існувало на її території.

Академічний курс (в частині радянського періоду) є продовженням і поглибленням шкільного курсу історії без відходу від національного нарративу, який залишається архаїчним, і, як наслідок, нецікавим. Від 25% опитаних у ЖДУ до 55% в НДУ, які обрали історію своєю спеціальністю, на питання, «чи задоволені ви якістю історичної освіти в школі?» дали негативну відповідь. Найменше незадоволених в ЖДУ і ЧНУ – 25% опитаних, найбільше в ПНПУ і НДУ – 51% і 55% відповідно. Критика шкільної освіти найчастіше зводилася до непрофесійності вчителів та застарілих методів викладання. Часто нарікання викликають також підручники з історії, одні звинувачували їх в нецікавості і перевантаженості фактами, інші висловилися проти практики переписування підручників.

Важливим моментом є те, що, за переконанням студентів, історія радянського періоду і досі має «білі плями», що, на їхню думку, є наслідком державної політики у сфері освіти («багато важливих подій просто приховують», «деякі факти з історії СРСР замовчуються і не вивчаються» (ВДПУ), «школярі повинні знати правду і реальність» (ПНПУ). Це частково є наслідком впливу продуктів «культурної індустрії», різного роду документальних, історичних фільмів та програм із властивим їм потягом до таємниць, а також того обсягу інформації, яку студент може знайти в мережі Інтернет, але яка не представлена у шкільному курсі.

Привертає увагу надзвичайна відкритість та емоційність студентів у відповідях. Це відображається як у словах, якими вони послуговуються, так і пунктуації, яку використовують. Наприклад, відповідаючи на питання про те, «чи є історія СРСР частиною історії України?», студент з ЖДУ написав: «на жаль, так», а в ПНПУ відповіддю студента на питання: «чи є голод 1932–1933 рр. в Україні геноцидом?» стало «Так!!!» або ж інший приклад – «Так, що це за питання?». Радянський період продовжує викликати емоційну реакцію в молодого покоління, що значною мірою зумовлено уявленням студентів про нього як про перешкоду до кращого, європейського майбутнього. Абсолютна більшість студентів висловлює сильні проукраїнські, а часто і проєвропейські погляди. Студенти відрізняються лише рівнем висловлювань, найбільш радикальні в

цьому плані студенти з Полтавщини, на противагу, вінницькі студенти були більш стримані у висловлюваннях.

Проте заяви студентів про українськість чи європейськість їхнього світогляду є швидше бажаною декларацією, ніж констатацією факту. Ідентичність студентів конструюється в опозиції до російської/радянської, а не на основі певних спільних цінностей, відсутнє розуміння, що, власне, означає «європейськість». Протиставлення в українському суспільстві виникає не між європейським і радянським світоглядом, а радше між «радянськими» людьми і тими, хто «радянськими» бути вже не хоче. Опитані студенти в переважній більшості належать до другої категорії, звідси і зрозуміле їхнє бажання дистанціюватися від представників старшого покоління. Безперечно, найвагомим у визначенні їхньої приналежності для студентів є факт державної незалежності України.

The article investigates the problem of evaluation of the Soviet past using the results of surveys conducted in autumn 2013 in the universities of Central Ukraine. Usually in the Ukrainian historiography the politics of memory is been analyzed through the dichotomy of “East” – “West”. Instead, this article focuses on the region of Central Ukraine, which plays important role in the crucial moments of modern history. This tendency has been repeatedly confirmed by the parliamentary and presidential election results, and during the events of so-called “Revolution of Dignity” become even more apparent. The attitude to the Soviet past plays extremely important element in the formation of Ukrainian national identity, as it has impact on the formation of political orientation, social mobility and geopolitical preferences of population. Therefore, the question of how the Soviet past is presented in the “collective memory” of generation who doesn’t have a direct experience of leaving in the USSR, is crucial for understanding the politics of memory in Ukraine, its achievements, shortcomings and perspectives.

Keywords: Soviet period, poll, historical policy.

